

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXX (2/2023)

nadesłany: 30.08.2023 r. – przyjęty: 10.11.2023 r.

Jarosław BĄBKA*
Regina KORZENIOWSKA**

**Spoleczna inkluzja w strefie interpersonalnej
doroslych kobiet z lekka niepełnosprawnościa intelektualna
na przykladzie relacji z malzonkiem/partnerem, rodzicami
oraz rodzeństwem**

**Social inclusion in the interpersonal zone of adult women
with mild intellectual disabilities on the example of relationships
with spouse/partner, parents, and siblings**

* **e-mail: j.babka@wns.uz.zgora.pl**

Uniwersytet Zielonogórski, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki, Licealna 9,
65-417 Zielona Góra, Polska

University of Zielona Gora, Faculty of Social Sciences, Institute of Pedagogy, Licealna 9,
65-417 Zielona Góra, Poland

ORCID: 0000-0002-8675-553X

** **e-mail: r.korzeniowska@uz.zgora.pl**

Uniwersytet Zielonogórski, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki, Licealna 9,
65-417 Zielona Góra, Polska

University of Zielona Gora, Faculty of Social Sciences, Institute of Pedagogy, Licealna 9,
65-417 Zielona Góra, Poland

ORCID: 0000-0001-7095-4991

Abstrakt

Cel. Celem artykułu jest opisanie przejawów społecznej inkluzji dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną w strefie interpersonalnej.

Metody. Badania zrealizowano z wykorzystaniem metody wywiadu pogłębionego. W badaniach wzięło udział 11 kobiet w wieku pomiędzy 23. a 37. rokiem życia, którym w okresie szkolnym wydano orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego ze względu na niepełnosprawność intelektualną w stopniu lekkim. Uzyskane wyniki badań opracowano zgodnie z założeniami perspektywy fenomenograficznej.

Wyniki. Badane kobiety z lekką niepełnosprawnością intelektualną funkcjonują w intymnych relacjach małżeńskich oraz kohabitacyjnych. Odnotowano dwa typy relacji interpersonalnych z rodzicami. Jeden charakteryzuje się partnerstwem, poszanowaniem podmiotowości rodziców oraz ich dorosłych dzieci. Drugi zaś dotyczy trudnych relacji z rodzicami, będących wynikiem zaniedbań oraz braku wsparcia we wcześniejszych okresach życia badanych kobiet. Typy relacji z rodzeństwem zaś łączy więziotwórcza funkcja, a różni częstotliwość spotkań oraz ich bezpośredni lub pośredni charakter.

Wnioski. Niepełnosprawność intelektualna lekkiego stopnia w przypadku badanych kobiet nie stanowi czynnika ograniczającego społeczną inkluzję w strefie interpersonalnej. Relacje interpersonalne badanych kobiet z członkami najbliższej rodziny mają znaczenie dla ich poczucia wartości, bezpieczeństwa, więzi rodzinnych oraz szacunku, jakim są obdarzane w społeczności lokalnej.

Słowa kluczowe: inkluzja społeczna, niepełnosprawność intelektualna w stopniu lekkim, relacje interpersonalne, wczesna dorosłość, kobieta.

Abstract

Aim. This article describes the manifestations of social inclusion of adult women with mild intellectual disabilities in the interpersonal zone.

Methods. The research was carried out using the in-depth interview method. Eleven women between the ages of 23 and 37, who had been issued with a certificate of special education due to mild intellectual disability during their school years, participated in the study. The research results obtained were developed according to the assumptions of the phenomenographic perspective.

Results. The women with mild intellectual disabilities surveyed, function in intimate marital or cohabiting relationships. Two types of interpersonal relationships with parents were noted. One is characterised by partnership, respecting the subjectivity of parents and their adult children. The other type refers to difficult relationships with parents as a result of neglect and lack of support earlier in the lives of the women studied. The types of relationships with the siblings of the women studied share a bonding function and differ in the frequency of encounters and their direct or indirect nature.

Conclusion. Mild intellectual disability, in the case of the women studied, is not a limiting factor for social inclusion in the interpersonal zone. The interpersonal relationships with members of their immediate family of the women studied are important for their sense of worth, security, family ties, and the respect they are accorded in the local community.

Keywords: social inclusion, mild intellectual disability, interpersonal relationships, early adulthood, woman.

Wprowadzenie

Relacje międzyludzkie stanowią podstawę społecznej inkluzji osób z niepełnosprawnością intelektualną. W tym artykule inkluzja społeczna jest ujmowana w kategorii związku pomiędzy relacjami międzyludzkimi, tj. kontaktami interpersonalnymi osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, a ich dostępem do różnych zasobów psychologicznych i społecznych. Celem opracowania jest omówienie założeń ekologicznego modelu społecznej inkluzji, który uwzględnia pięć stref: indywidualną, interpersonalną, organizacyjną, społeczną i społeczno-polityczną (Simplican, Leader, Kosciulek, Leahy, 2015). Zgodnie z założeniami paradygmatu normalizacyjnego istnieje potrzeba prowadzenia badań ukazujących funkcjonowanie osób z niepełnosprawnością intelektualną w dorosłym życiu, identyfikowania czynników powodujących społeczną ekskluzję oraz sprzyjających tworzeniu proinkluzyjnych warunków życia (Krause, Żyta, Nosarzewska, 2010).

Ze względu na ograniczenia objętościowe w niniejszym artykule zostaną omówione wyniki badań własnych dotyczących strefy interpersonalnej ekologicznego modelu inkluzji, a w szczególności relacji z małżonkiem/partnerem, rodzicami i rodzeństwem dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną. W literaturze psychologicznej i socjologicznej udokumentowano znaczenie relacji interpersonalnych w najbliższej rodzinie dla dobrostanu psychicznego człowieka oraz jego społecznego funkcjonowania (Borkowski, 2003; Lin, 2004; Sztompka, 2016). Można zatem domniemywać, że relacje interpersonalne badanych kobiet z członkami najbliższej rodziny mają znaczenie dla ich poczucia wartości, bezpieczeństwa, a także zaufania oraz szacunku, jakim są obdarzane w społeczności lokalnej. Kobiety z lekką niepełnosprawnością intelektualną przedstawia się w niektórych opracowaniach jako zależne od swoich rodziców czy rodzeństwa (Kumaniecka-Wiśniewska, 2006; Ramik-Mażewska, 2018; Bąbka, 2020), dlatego niezbędne są badawcze poszukiwania mające na celu ukazywanie funkcjonowania dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną w związkach małżeńskich lub partnerskich, a także zmian tych relacji z rodzicami i rodzeństwem, które w dzieciństwie charakteryzowały się zależnością, na rzecz niezależności obu

stron oraz zdrowych więzi emocjonalnych. Wyniki badań w tym zakresie mogą być wykorzystywane pod kątem przygotowania kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną do uczestnictwa społecznego w dorosłym życiu, a także opracowywania programów społecznych wspierających procesy inkluzyjne w środowisku lokalnym poprzez wykorzystywanie zasobów rodzinnych.

Spoleczna inkluzja w strefie interpersonalnej – perspektywa teoretyczna

Inkluzja społeczna stanowi wielowymiarowe zjawisko, co utrudnia jednoznaczne zdefiniowanie jej pojęcia. Z analizy literatury przedmiotu wynika, że jest ona ujmowana jako uczestnictwo w różnych dziedzinach życia osób zagrożonych wykluczeniem (Commission of the European Communities, 2000), równy dostęp do partycypacji w indywidualnych i kolektywnych szansach życiowych (Broda-Wysocki, 2012), pokonywanie nierówności społecznych i marginalizacji (Ziemen, 2012), proces zwiększania możliwości uczestnictwa społecznego oraz pełnienie ról społecznych (Silver, 2015), równość szans i zmiana nastawienia społecznego wobec inności (Jerg, 2013). W przywołanych definicjach podkreśla się znaczenie uczestnictwa społecznego grup defaworyzowanych poprzez pokonywanie różnych nierówności. Kompleksowe podejście dotyczące społecznej inkluzji osób z niepełnosprawnością intelektualną zaproponowali Stacy Clifford Simplican, Geraldine Leader, John Kosciulek i Michael Leahy (2015). Badacze stwierdzili, że pomimo dokonujących się na przestrzeni lat zmian postaw wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną, nie do końca ma miejsce ich pełne włączenie w życie społeczne. Inkluzja społeczna jest traktowana jako rodzaj związku pomiędzy dwoma głównymi obszarami życia człowieka: relacjami międzyludzkimi, tj. kontaktami interpersonalnymi, a uczestnictwem społecznym, tj. dostępem do dóbr i zasobów społeczności. Oznacza to, że relacje interpersonalne sprzyjają inkluzji społecznej osób marginalizowanych w różnych obszarach życia. W ekologicznym modelu inkluzji istotna jest liczba relacji i kontaktów społecznych. Badacze zaproponowali model społecznej inkluzji, który uwzględnia pięć stref funkcjonowania osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną: indywidualną, interpersonalną, organizacyjną, społeczną oraz społeczno-polityczną (Simplican i in., 2015).

O relacjach interpersonalnych jako rodzaju społecznych interakcji między dwoma lub kilkoma osobami można mówić, gdy zaistnieją określone warunki: 1) świadomość wzajemnego istnienia oraz liczenia się ze sobą, 2) pewien stopień wzajemnego wpływu oraz 3) uzgodnienie społecznej formy i oczekiwań, które rządzą interakcją (Borkowski, 2003; Adler, Rosenfeld, Proctor, 2011). Związki społeczne mogą uwzględniać różne formy: przyjaźnie, małżeństwa, stosunki rodzice–dziecko, stosun-

ki rodzeństwo i inni krewni, więzi w pracy oraz sąsiedzkie (Argyle, 2002). W tym opracowaniu skoncentrowano się na analizie strefy interpersonalnej, uwzględniającej relacje w najbliższej rodzinie badanych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną, tj. relacje z małżonkami, partnerami, rodzicami oraz rodzeństwem. Relacje interpersonalne dotyczą pozytywnych powiązań pomiędzy ludźmi, takich jak: miłość, intymność, admiracja, wsparcie, bądź negatywnych, związanych z agresją, przemocą czy lekceważeniem. Ludzie, dzięki nawiązywaniu relacji interpersonalnych, mogą uzyskiwać określone korzyści, np. poznawać inne osoby (funkcja poznawcza), odczuwać przynależność do jakiejś grupy społecznej (funkcja kategoryzacyjna), formułować odniesienia wobec innych ludzi (funkcja wartościująca), utrzymywać więzi społeczne (funkcja więziotwórcza), realizować z innymi wspólne cele (funkcja kooperacyjna), udzielać pomocy oraz doświadczać wsparcia (funkcja wspierająca) (Borkowski, 2003). Dzięki dobrym relacjom interpersonalnym buduje się sieć powiązań ludzi w pewien sposób podobnych do siebie, np. ze względu na więzi rodzinne, co sprzyja budowaniu kapitału wiążącego (ekskluzywnego). Kapitał pomostowy (inkluzyjny) charakteryzuje sieci społeczne ludzi o różnych charakterystykach socjodemograficznych (Putnam, 2008). Nie wszystkie relacje stanowią jednak kapitał społeczny. Wartość mają dobre relacje społeczne, oparte na zaufaniu, szacunku oraz wzajemności (Coleman, 1988). Kapitał jest realnym oraz potencjalnym zasobem czerpanym ze społecznych interakcji (Coleman, 1988). Wiąże się z nim zjawisko tzw. konwersji, tj. zmiany, przekształcenia postaci jednego kapitału w inny, np. społecznego w materialny czy w dobre samopoczucie i zdrowie psychiczne. Relacje społeczne o charakterze ekspresyjnym (*expressive actions*) pozwalają ludziom uzyskać takie korzyści, jak np. ochrona przed chorobami, zdrowie psychiczne, zadowolenie z życia, odczuwanie wspólnoty, przyjaznego klimatu, identyfikacja społeczna oraz poczucie tożsamości społecznej. Relacje społeczne instrumentalne (*instrumental actions*) charakteryzują zaś zarówno kapitał wiążący, jak i pomostowy oraz umożliwiają uzyskanie korzyści ekonomicznych (dobra materialne, praca), informacyjnych (dostęp do informacji) oraz społecznych (pozytywne opinie na temat ludzi w społeczności) (Lin, 2004; Sztompka, 2016). Negatywne relacje z rodziną powodują wyobcowanie, żal, rozczarowanie oraz nie sprzyjają budowaniu kapitału społecznego oraz czerpaniu korzyści z jego zasobów (Simplician i in., 2015).

Z badań na temat relacji z małżonkiem/partnerem, rodzicami i rodzeństwem dorosłych kobiet z niepełnosprawnością intelektualną

Dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną, bez względu na płeć, chcą być samodzielne, niezależne, aktywne zawodowo. Nie zawsze jednak otoczenie spo-

łączone jest otwarte na ich pełne spełnianie się w rolach przypisanych dorosłości (Żółkowska, 2004; Myśliwczyk, 2017). Osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną bardzo często czują się osamotnione i wyrażają tęsknotę za bliskością drugiej osoby (Pająk, 2014; Gilmore, Cuskelly, 2014). Wyniki dotychczasowych badań pokazały, że wiele takich osób zachowuje ostrożność w kontaktach interpersonalnych i rzadko je inicjuje (Krause i in., 2010; Saarinen, Jahnukainen, Pirttimaa, 2016; Żółkowska, 2017; MacLeod, 2017; Ramik-Mażewska, 2018; Zambrino, Hedderich, 2021).

Pewne aspekty inkluzji społecznej dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną, odnoszące się do strefy interpersonalnej, są coraz częściej podejmowane zarówno w polskich, jak i zagranicznych opracowaniach. Brak otwartości ze strony najbliższej rodziny może prowadzić do frustracji dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną oraz utrudniać im spełnianie się w rolach społecznych (Kirenko, Łaba-Hornecka, 2018; Ramik-Mażewska, 2018). Wiele z nich charakteryzuje bierna postawa, mała liczba kontaktów interpersonalnych, domocentryczny styl życia i mała aktywność zawodowa (Krause i in., 2010; Ramik-Mażewska, 2018; Bąbka, 2020). W literaturze przedmiotu odnajdujemy jednak także przykłady nawiązywania relacji interpersonalnych oraz spełniania się kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną w rolach społecznych, np. żony czy matki (Grütz, 2007; Bartnikowska, Chyła, Ćwirynkało, 2014; Parchomiuk, 2015; Marciniak-Madejska, 2016; Ćwirynkało, 2018, 2020, 2021). Kobiety z lekką niepełnosprawnością intelektualną podkreślają znaczenie relacji z drugą osobą, bliskości i intymności oraz spełniania się w relacjach z partnerem (Zawiślak, 2003, 2011; Stelter, 2010; Speck, 2015; Krzemińska, Lindyberg, 2012; Ramik-Mażewska, 2018; Zasępa, 2020; Lehto, 2021). Z badań Aleksandry Zawiślak (2003) oraz Katarzyny Ćwirynkało (2020) wynika, że osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną we wczesnej dorosłości rzadziej podejmują role małżeńskie w porównaniu z ich pełnosprawnymi rówieśnikami. W związki małżeńskie wchodzi najczęściej kobiety, co wynikać może z ich lepszego przygotowania do roli żony i matki (Nowak-Lipińska, 2003; Karpińska, 2017).

Z wyników badań dotyczących relacji dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną z rodzicami wynika, że postawy rodzicielskiej akceptacji i autonomii sprzyjają rozwojowi osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz nabywaniu przez nie kompetencji społecznych umożliwiających realizację zadań rozwojowych (Gajdzica, 2004; Ćwirynkało, Włodarczyk-Dudka, Arciszewska, 2015; Hazarika, Das, Choudhury, 2017; Ramik-Mażewska, 2018). Iwona Myśliwczyk (2019) dowodzi, że dorosłe kobiety z lekką niepełnosprawnością mają różne doświadczenia dotyczące relacji z rodzicami. W sytuacji usamodzielnienia się są to relacje przyjacielskie, a niekiedy partnerskie. Czasami rzadkie kontakty z rodzicami są skutkiem braku zrozumienia dla swojego dziecka z niepełnosprawnością intelektualną jako osoby dorosłej. Z badań Natalii Marciniak-Madejskiej (2016) oraz Ireny Ramik-Mażewskiej (2018) wynika, że wiele

dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną jest zależnych od swoich rodziców pod względem materialnym, mieszkaniowym czy finansowym, co utrudnia im usamodzielnienie się, a jednocześnie powoduje osamotnienie i frustrację.

Z analizy wybranych badań wynika, że rodzeństwo osób z niepełnosprawnością intelektualną jest obciążone opieką nad mniej zaradnym bratem lub siostrą (Jurkiewicz, 2017). W literaturze przedmiotu odnajdujemy również pozytywne przykłady relacji dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną z rodzeństwem. Więzy między pełnosprawnym a niepełnosprawnym rodzeństwem mogą stać się podstawą interakcji z innymi ludźmi i nawiązywania kontaktów społecznych w życiu dorosłym (Begum, Blacher, 2011; Zawisłak, 2011; Chase, McGill, 2019; Myśliwczyk, 2019). Z badań Iwony Myśliwczyk (2022) wynika, że istotnymi kwestiami w budowaniu relacji między dorosłym rodzeństwem są postawy oraz podejście rodziców do swoich dzieci pełnosprawnych i tych z niepełnosprawnością, sposób ich traktowania, organizacja życia rodzinnego oraz klimat tworzony przez ojca i matkę. Zdarza się, że dorosłe osoby posiadające niepełnosprawne intelektualnie rodzeństwo nawiązują z nimi partnerskie relacje (Myśliwczyk, 2022).

Przedstawione wyniki badań trudno jest ze sobą porównywać ze względu na różnice w dyspozycjach podmiotowych badanych osób oraz metodologię prowadzenia badań. Można na ich podstawie wnioskować o dokonujących się przeobrażeniach dotyczących relacji interpersonalnych dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Istnieją przesłanki, że osoby z lekkim stopniem niepełnosprawności intelektualnej, bez względu na płeć, mogą doświadczać bardziej satysfakcjonującej społecznej inkluzji w porównaniu z osobami z głębszymi ograniczeniami (Simplician i in., 2015). Ta grupa społeczna jest opisywana jako dość samodzielna, zaradna życiowo oraz pomimo różnego rodzaju ograniczeń i trudności wtapiająca się w społeczeństwo do tego stopnia, że nie jest postrzegana jako upośledzona umysłowo (Obuchowska, 1996; Gajdzica, 2017). Warto zaznaczyć, że kobiety z lekką niepełnosprawnością intelektualną stanowią grupę niejednorodną, cechującą się wewnętrznym zróżnicowaniem ze względu na poziom inteligencji oraz zdolności przystosowawcze. Dlatego problem społecznej inkluzji należy rozpatrywać w kontekście indywidualnych możliwości oraz ograniczeń konkretnej osoby z niepełnosprawnością intelektualną, a także jej uwarunkowań środowiskowych.

Metodologia badań własnych

Celem badań było poznanie, opisanie oraz zrozumienie doświadczeń dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną w zakresie społecznej inkluzji w strefie interpersonalnej. Problem główny ukierunkowano na poszukiwanie odpowiedzi na

następujące pytanie: Jakie są przejawy społecznej inkluzji dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną w strefie interpersonalnej? Problemowi głównemu odpowiadają następujące problemy szczegółowe:

1. Jakie są relacje interpersonalne dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną w związkach małżeńskich lub partnerskich?
2. Jakie są relacje interpersonalne dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością z rodzicami?
3. Jakie są relacje interpersonalne dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną z rodzeństwem?

Badania przeprowadzono w 2021 r. w ramach współpracy ze szkołą specjalną i realizacji programu śledzenia losów absolwentów. Program uwzględniał poznanie doświadczeń absolwentów szkoły specjalnej w zakresie społecznej inkluzji w ich dorosłym życiu. Osoby zakwalifikowane do projektu badawczego funkcjonowały w dokumentacji szkolnej jako uczniowie z orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego ze względu na lekką niepełnosprawność intelektualną*. W opracowaniu ograniczono się do ukazania wyników badań dotyczących strefy interpersonalnej jako jednego z kilku obszarów podlegających eksploracji. W badaniu wzięło udział 11 kobiet w wieku pomiędzy 23. a 37. rokiem życia, które zamieszkiwały południową część województwa lubuskiego, z czego wszystkie w miejscowościach powyżej 15 000 mieszkańców. Uczestniczki badań charakteryzowały się dobrą umiejętnością werbalnej komunikacji. Wszystkie rozmówczynie ukończyły tę samą specjalną szkołę podstawową oraz specjalne gimnazjum, natomiast szkołę zawodową badane zrealizowały w systemie ogólnodostępnym. Zespół szkół specjalnych, do którego uczęszczały, nie zapewniał kształcenia na poziomie zawodowym. Cztery kobiety były w związku małżeńskim, sześć w związku kohabitacyjnym, a jedna była samotna. Dziewięć badanych kobiet posiadało jedno lub więcej dzieci. Cztery kobiety pracowały zawodowo, a siedem zadeklarowało, że utrzymuje się z pracy męża lub partnera/partnerki.

Ze względu na możliwości intelektualne i komunikacyjne badanych osób uznano, że wywiad pogłębiony będzie trafnym sposobem pozyskania materiału werbalnego (Pietkiewicz, Smith, 2012). Przeprowadzono go z każdą uczestniczką projektu indywidualnie, w dogodnym dla niej miejscu i czasie. Wywiady nagrywano za zgodą

* Założenia badawcze nie uwzględniały konieczności posiadania przez uczestników orzeczenia o stopniu niepełnosprawności wydanego przez odpowiednią instytucję z tytułu niepełnosprawności intelektualnej lekkiego stopnia – 01-U, która umożliwia korzystanie z różnego rodzaju świadczeń. Badania miały dostarczyć informacji na temat doświadczania inkluzji przez dorosłe osoby z niepełnosprawnością intelektualną – absolwentów szkoły specjalnej – u których defekt intelektualny został stwierdzony w okresie rozwojowym do 18. roku życia.

rozmówczyń. W toku badań zadbano o przestrzeganie zasad etyki i traktowanie kobiet z poszanowaniem ich godności, a także zachowano ich anonimowości. Rozmowa toczyła się wokół tematów: relacje interpersonalne z małżonkiem lub partnerem życiowym, relacje interpersonalne z rodzicami, relacje interpersonalne z rodzeństwem.

Analizy i interpretacji uzyskanego materiału empirycznego dokonano poprzez odwołanie się do perspektywy fenomenografii, która stanowi „studium jakościowo różnych koncepcji (sposobów doświadczenia, rozumienia) rozmaitych zjawisk” (Marton, Booth, 1987, za: Szkudlarek, 1997, s. 187). Oznacza to, że zjawiska są opisywane przez pryzmat różnych sposobów ich rozumienia, odczuwania i doświadczenia przez badanych ludzi. Badacz ukazuje wyniki poprzez próbę odczytania i konceptualizacji uzyskanych wypowiedzi (Marton, 1981).

Analiza materiału badawczego, zgodnie z przyjętą perspektywą, uwzględniała następujące etapy: 1) sporządzenie transkrypcji wywiadu, 2) wielokrotne czytanie transkrypcji i sporządzanie notatek w celu zgłębienia wartości semantycznej uzyskanego materiału, 3) przekształcanie notatek w wyodrębniające się tematy, 4) szukanie związków i grupowanie tematów, 5) napisanie raportu z badań pod kątem omówienia poszczególnych tematów, zilustrowania ich przykładowymi fragmentami wypowiedzi (Marton, Booth, 1997; Pietkiewicz, Smith, 2012).

Przejawy społecznej inkluzji dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną w strefie interpersonalnej

Strefa interpersonalna stanowi jeden z badanych obszarów ekologicznego modelu inkluzji (Simplician i in., 2015). O inkluzji społecznej w strefie interpersonalnej wnioskowano na podstawie analizy relacji interpersonalnych dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną z małżonkiem/partnerem, z rodzicami oraz rodzeństwem. Ze względu na ograniczenia objętościowe w opracowaniu zaprezentowano wybrane wypowiedzi badanych kobiet, które najbardziej charakteryzują wyróżnione kategorie odpowiadające analizowanym aspektom strefy interpersonalnej*.

Relacje interpersonalne dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną z małżonkiem/partnerem

Posiadanie małżonka lub partnera życiowego stanowi zadanie rozwojowe, dzięki któremu człowiek może zaspokoić potrzebę bliskości, intymności, potrzebę seksualną, może także posiadać potomstwo (Havighurst, 1982; Sassler, 2010). Na podstawie analizy

* Cytowanym wypowiedziom przyporządkowano oznaczenia: W – wypowiedź. Numeracja uniemożliwia identyfikację imion badanych osób.

i interpretacji wypowiedzi badanych kobiet wyróżniono następujące kategorie dotyczące relacji intymnych badanych kobiet: *dlugoletni związek małżeński*, *kohabitacja*, *nowy związek partnerski*.

Kategorię *dlugoletni związek małżeński* charakteryzują wypowiedzi, w których kobiety podkreślają znaczenie dobrych relacji z mężem, a także zaufania i miłości.

Mam bardzo dobre relacje z moim mężem. Jesteśmy już długo razem i kochamy się. Ja mu ufam i on mi też (W-8).

Jesteśmy już długo razem i bardzo dobrze nam jest. Bardzo dobre mamy relacje z mężem, i ja się dobrze czuje jako żona (W-1).

Z wypowiedzi badanych kobiet wynika, że nawet w satysfakcjonującym związku małżeńskim zdarzają się sytuacje trudne, związane np. z różnicami zdań czy charakterów, kłótniami, które jednak przy zaangażowaniu małżonków można przezwyciężyć.

Czasem jakies sprzeczki mamy, małe kłótnie, ale to jak w małżeństwie. No to rozmawiamy i mówimy co kto ma do powiedzenia. Cichych dni, jak to u niektórych, to u nas nie ma. To już wiemy, że trzeba gadać ze sobą (W-1).

Charaktery to różne mamy i raz lepiej, i raz gorzej było między nami, to ja pracuje nad tym, no bo trzeba. Nie ma co się kłócić, tylko trzeba się dogadać. I jak jest problem i idzie w innym kierunku, to trzeba usiąść i gadać razem. My obydwójce rozwiązujemy takie problemy i nie ma rozwodu, i trzeba sobie radzić i życie się toczy dalej (W-7).

Wypowiedzi świadczą o tym, że badane kobiety pomimo lekkiej niepełnosprawności intelektualnej dojrzały do roli odpowiedzialnej małżonki. Rozmówczynie są świadome tego, że udany związek małżeński wymaga otwartości, porozumiewania się i kompromisu.

My to z moim mężem to takie stare małżeństwo, mogę powiedzieć (*głośny śmiech*), znamy się i wiemy co kto lubi i co komu, jak jest [...]. I jak coś jest, się dzieje, to gadamy i no myślimy razem co zrobić, czy to o dzieci chodzi, czy zdrowie jak słabe, czy coś trzeba załatwić, to też razem (W-11).

Mamy zaufanie do siebie i rozmawiamy o wszystkim. To ważne, żeby mówić co komu tam na duszy jest, a nie kłamać czy coś (W-8).

Kategoria kohabitacji świadczy o tym, że kobiety z lekką niepełnosprawnością intelektualną żyją również w związkach opartych na współzależności emocjonalnej, wzajemnych powiązaniach seksualnych, ale nieusankcjonowanych prawnie. Związki partnerskie, podobnie jak związki małżeńskie badanych kobiet, są oparte na wspólnocie mieszkaniowej, wzajemnym zaufaniu, dobrych relacjach oraz komunikacji.

Ja dobre mam relacje z moim partnerem. Jesteśmy już trochę razem, mieszkamy ze sobą. Jest szacunek i rozmowa, spędzamy czas razem. Ja wiem, czego on chce, i ja mówię, co jest mi potrzebne (W-9).

Znamy się długo i długo mieszkamy razem, wiemy, czego potrzeba nam. Nie mamy ślubu, ale my się dogadujemy. Jak coś jest między nami, to gadamy i jest okej. Jak co potrzeba, to się idzie dogadać (W-4).

Pozytywne doświadczenia z partnerem mogą stanowić asumpt do legalizacji związku i zawarcia małżeństwa.

Bardzo dobre mam relacje z moim partnerem, dogadujemy się jak coś i mamy też naszego synka. I teraz już on się oświadczył i będziemy brać ślub. Mieszkaliśmy teraz razem jak rodzina na swoim. Dogadujemy się, co kupić, co na obiad, co do domu trzeba też i co dla synka. Jakby co innego chciał i ja co innego, to ciężko by było, a my razem się dogadujemy (W-10).

Ja mam bardzo dobre relacje z moim chłopakiem, no teraz to narzeczony mój jest. Mieszkamy razem i oświadczył się i chcemy brać ślub. Ja go kocham i on mnie kocha i jest ze mną, opiekuje się nami [kobieta ma dwoje dzieci z poprzedniego związku i jest w ciąży z nowym partnerem] i dba, żeby mi nic nie brakowało (W-3).

Jedna z uczestniczek badań przyznała się do bycia w związku homoseksualnym z partnerką.

Mam dobre relacje z moją kobietą, już trochę ze sobą jesteśmy. Ja z moją kobietą, to trudne rzeczy mamy za sobą, bo to nie wszyscy nas rozumieją, że chcemy być razem. My ze sobą rozmawiamy i mówimy, co która chce od życia. Siadamy sobie i mówimy, co chcemy i ona mnie wspiera i ja ją też. A my też chcemy być razem. Jest nam dobrze i ludźmi nie przejmujemy się, bo też mamy prawo do życia w rodzinie (W-5).

Rozmówczyni podkreśla znaczenie dobrych relacji, wzajemnej komunikacji pomiędzy nią a jej partnerką, a także wzajemnego wsparcia, co oznacza, że nie ma różnic dotyczących budowania związków heteroseksualnych i homoseksualnych. Kobieta ma świadomość inności, ale jest na tyle już wyemancypowana, że bez względu na reakcje otoczenia społecznego pragnie zaspokajać potrzebę bycia w bliskiej relacji w związku homoseksualnym.

Zdarza się, że kobiety, których małżeństwo zakończyło się rozwodem, odnajdują szczęście u boku kolejnego mężczyzny oraz realizują się w związku partnerskim. Tego typu doświadczenia charakteryzuje kategoria *nowy związek partnerski*.

Z moim nowym partnerem, to mam bardzo dobre relacje. My się nie tylko kochamy, tak jak kobieta z mężczyzną, bo on ma dobrze w głowie poukładane, a nie jak tamten mój były. My dużo rozmawiamy o wszystkim i cieszymy się życiem razem. Dobrze nam ze sobą, teraz jak mieszkamy ze sobą, to jeszcze lepiej nam razem. Mam teraz nowe życie, z nowym partnerem i w nowym miejscu. I moją córeczkę traktuje jak swoje dziecko. To jest moje szczęście – bycie z tym partnerem, i też do ludzi częściej wychodzę (W-2).

Z wypowiedzi wynika, że kobiecie udało się zbudować więź z partnerem, który jest dla niej towarzyszem życia oraz źródłem wsparcia. W nowym związku trudno jest unikać porównań do poprzedniej relacji intymnej. Na uwagę zasługuje związek pomiędzy posiadaniem partnera a otwarciem się na kontakty społeczne. Można podejrzewać, że posiadanie partnera zwiększa u kobiet społeczną atrakcyjność w społeczności lokalnej oraz sprzyja społecznej inkluzji.

Relacje interpersonalne dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną z rodzicami

Analiza i interpretacja wypowiedzi badanych kobiet pozwoliły wyróżnić następujące kategorie relacji interpersonalnych z rodzicami: *relacje z rodzicami uwzględniające podmiotowość dorosłych dzieci oraz ich wspieranie i trudne relacje z rodzicem/rodzicami*. Badane kobiety określały relacje z obydwójgiem rodziców bądź tym rodzicem, który jeszcze żyje. Pierwsza z wymienionych kategorii odpowiada wypowiedziom charakteryzującym usamodzielnione dorosłe kobiety, których relacje z rodzicami pozytywnie wpływają na ich codzienne życie oraz stanowią źródło wsparcia w sytuacjach trudnych.

Mam bardzo dobre relacje z mamą i z tatą. Już nie mieszkamy z rodzicami, ale dużo rozmawiam z nimi i spotykamy się, to na obiad, to na herbatę z ciastem. Rodzice mi pomagają i ja im, jak trzeba (W-1).

Ja mam teraz bardzo dobre relacje z rodzicami. Jestem szczęśliwa, że mam takich fajnych rodziców, nie mogę narzekać. Jest grzeczność do mamy i do taty, nie ma kłótni. Wcześniej to różnie bywało. Teraz bardzo poprawiły się nasze kontakty. Oni widzą, że sobie dobrze radzę i nie ma kłótni jakichś. Nie ma tygodnia, że-bym na kawie nie była u mamy i u taty. Dużo rozmawiamy. Oni czasem mi coś poradzą, no na przykład tata też powie co zrobić przy obejściu i przy domu (W-7).

No to ja mam bardzo dobre relacje z rodzicami. Teraz, jak jestem na swoim, to już rzadziej się widzimy, ale często rozmawiamy przez komórkę. Rodzice chyba są zadowoleni, że dobrze układają się moje sprawy. Jak mi coś potrzeba, czy poradzić się, to rozmawiam z mamą i z tatą też. Mama mi dużo pomogła, jak zaczęłam pracę, i mnie wspierała, no i mówiła mi, co i jak mam robić i że dam radę sobie w pracy (W-9).

Warto zaznaczyć, że dobre relacje społeczne badanych kobiet wynikają z wcześniejszych doświadczeń oraz tego, w jaki sposób były traktowane przez rodziców, i czy mogły liczyć na ich wsparcie. Z wypowiedzi badanych kobiet wynika, że ich relacje z rodzicami są pozytywne oraz ewoluowały na przestrzeni lat. U ich podstaw znajduje się przekonanie rodziców, że ich córki w dorosłym życiu dobrze sobie radzą („Oni widzą, że sobie dobrze radzę i nie ma kłótni jakichś”; „Rodzice chyba są zadowoleni, że dobrze układają się moje sprawy”). Badane kobiety utrzymują bezpośrednie kontakty z rodzicami podczas częstych obiadów oraz spotkań przy kawie, a także rozmawiają z nimi przez telefon, co sprzyja zacieśnieniu więzi i identyfikowaniu się z rodziną. Można podejrzewać, że były one wdrażane przez swoich rodziców do samodzielności i zaradności życiowej. W związku z tym relacje społeczne pomiędzy nimi zmieniły się z zależnościowych w okresie dzieciństwa na niezależne oraz cechujące się więzią emocjonalną w dorosłym życiu. Dzięki temu obie strony mogą odczuwać własną podmiotowość oraz niezależność, jednocześnie licząc na wzajemne wsparcie.

Wypowiedzi niektórych rozmówczyń świadczą o tym, że trudne relacje z rodzicem/rodzicami są konsekwencją gromadzonych we wcześniejszych latach negatywnych doświadczeń, w tym: braku akceptacji, zrozumienia, nadużywania alkoholu.

O, to te relacje nie są dobre, mogę nawet powiedzieć, że były złe. Wcześniej to w ogóle z mamą nie szło się dogadać. Ona piła, to i zrozumienia nie miała dla mnie. To wychowawcy mi bardziej pomogli (W-5).

Mam słabe kontakty z matką. Ojciec nie żyje. Matka i ojciec pili. Nie dało się z nimi dogadać. W szkole mi pomogli na ludzi wyjść (W-2).

Ale to ja nie piłam i nie piję, tylko mama. I zabrali mi córkę, a to przez mamę było. Nie było żadnej rozmowy. Słabo sobie teraz radzę, ale kontaktu z mamą nie mam. Wolę sama siedzieć albo sama spacerować, ale nie poddaję się. Od trzech miesięcy z babcią mieszkam i jest mi lepiej. Teraz babcia trochę mnie wspiera, żeby córkę odzyskać (W-6).

Wypowiedzi kobiet odpowiadające kategorii *trudne relacje z rodzicami* są przepełnione są goryczą, rozczarowaniem i żalem wynikającym z braku zrozumienia ze strony rodziców oraz wsparcia w sytuacjach, w których pomoc była niezbędna.

Te nasze relacje to złe są raczej. Nie mam kontaktu ani z matką, ani z ojcem. Nie rozmawiamy teraz wcale. Oni nie byli za mną i mi nie pomagali, jak potrzebowałam. Ja potrzebowałam pomocy, bo dzieci małe, i żeby matka powiedziała, jak i co robić, a tak to sama musiałam sobie radzić. A ona to mi nie powiedziała, jak wszystko robić. I jak z poprzednim partnerem mi nie wyszło, to rodzice się odwrócili i ich nie było. To sama sobie radzę. A teraz to mam nowego chłopaka. Teraz to z rodzicami chłopaka mieszkam i mi pomagają i rozmawiają ze mną, a ja z nimi też lubię gadać (W-3).

Brak miłości, akceptacji, krytyka, odrzucenie, a także nadmierne wymagania ze strony rodzica nie sprzyjały budowaniu pewności siebie u badanych kobiet, co przyczyniło się do zerwania więzi z rodzicami oraz zaniechania kontaktów.

Ja to mam złe relacje z mamą, a mój ojciec to od dawna nie żyje. A z mamą prawie wcale nie mam teraz kontaktu. Ja nie mieszkam z mamą od trzech miesięcy i się z nią nie kontaktuję. Jak byłam w ciąży, to mama mnie przygarnęła, nie powiem, że nie. No ale jak córka miała rok, to już te relacje zaczęły się psuć. Raz było dobrze, raz źle i tak w kółko się ciągnęło. Mama to nie była dla mnie miła też wcześniej. Mówiła, że się na niczym nie znam, że nic nie potrafię, że jestem najgorszą córką. To takie sytuacje były, że mnie poniżała. Ja to nie wiem, czy ona w ogóle mnie kochała, nie odczułam tego, żeby mnie kochała, nie było bliskości. Cały czas byłam zdołowana i tak sobie myślałam, że nie dam sobie w życiu rady. A potem zaczęła wszystkim mówić, że źle dzieckiem się zajmuję. A ja przecież dobrze zajmuję się dzieckiem i robiłam wszystko przy mojej córce (W-6).

Z powyższych wypowiedzi wyłania się tęsknota za troskliwym i wspierającym rodzicem. Badane kobiety takiej życzliwości i pomocy od rodziców nie otrzymały, za to doceniają wsparcie ze strony szkoły, nauczycieli oraz teściów.

Relacje interpersonalne dorosłych kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną z rodzeństwem

Rodzeństwo jest bardzo ważne dla osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Więzi z rodzeństwem obejmują bowiem całe życie człowieka oraz cechują się powiązaniem genetycznymi, społecznymi, rodzinnymi i kulturowymi (Jurkiewicz, 2017).

Analiza i interpretacja wypowiedzi badanych kobiet pozwoliły na wyróżnienie następujących kategorii dotyczących relacji z rodzeństwem:

- relacje przyjacielsko-lojalnościowe,
- relacje sprzyjające spędzaniu wspólnie czasu wolnego,
- relacje ograniczające się do kontaktów przez telefon.

Kategoria relacji przyjacielsko-lojalnościowych charakteryzuje rozmówczynie deklarujące traktowanie swojego rodzeństwa jako osób, z którymi można porozmawiać na różne tematy, powierzyć im własne tajemnice, uzyskać dobre rady, liczyć na wzajemne wsparcie, a także miło spędzić czas.

Ja mam bardzo dobre relacje z moimi siostrami. My jesteśmy jak przyjaciółki, dużo rozmawiam z nimi, cały czas mam kontakt. Ja mogę na moje siostry liczyć jak coś mi potrzeba, no i ja też im pomagam. Jak mam takie trudne rzeczy, to zawsze rozmawiam ze starszą siostrą i ona mi coś poradzi (W-1).

Jak mam super kontakt z moimi siostrami i braćmi, my taka zgrana drużyna jesteśmy. Najlepiej dogaduje się z siostrami, to coś się zapytam i mi poradzą, a i ja też czasem coś im pomogę. Nie mogę nic źle powiedzieć, no bo zawsze dobrze się dogadujemy. Spotykam się z moimi siostrami i z bratem też. Z siostrami to jak takie przyjaciółki jesteśmy. Ja z siostrami młodszymi rozmawiam, to jak z przyjaciółką najlepszą mogę pogadać o wszystkim. I jak coś jest między nami w małżeństwie czy w pracy, to zawsze rozmawiam z siostrą i wiem, że mogę jej powiedzieć, co się dzieje. No ja też jej mogę coś poradzić, jak ma problemy (W-8).

Z wypowiedzi wynika, że badane kobiety pozytywnie wypowiadają się o swoim rodzeństwie. Świadczą o tym wyrażenia typu: „zgrana drużyna”, „mam super kontakt”, „jak przyjaciółki”. Ich spotkania z siostrami mają na celu uzupełnienie braków w wiedzy i doświadczeniu życiowym, związanych ze sprawami małżeńskimi czy pracą zawodową. Ważne jest, że analizowane relacje charakteryzują wzajemność oraz wymiana. Badane kobiety zarówno mogą liczyć na pomoc ze strony rodzeństwa, jak i rodzeństwo może oczekiwać wsparcia od nich. Relacje te w dorosłym życiu pełnią funkcję rozrywkową i sprzyjającą miłemu spędzaniu wolnego czasu. Ważne jest, że kobiety

z lekką niepełnosprawnością intelektualną wychodzą poza domowe gospodarstwo oraz gromadzą doświadczenia związane z przebywaniem np. w kawiarni czy pizzerii, a także poznają nowych ludzi, co sprzyja kontaktom społecznym oraz budowaniu inkluzyjnego kapitału społecznego.

Na kawce i ciasteczku się widzujemy, to jest śmiech i rozmowa. I też ze znajomymi siostry na jakimś grillu czy na kawce się spotykamy. Ja lubię rozmawiać z siostrami. Jak coś mam, no jakiś problem, albo coś się nie układa w życiu, to zawsze mogę z nimi pogadać (W-7).

Bardzo dobre mam kontakty z moimi siostrami i z bratem też. My to już każdy na swoim, ale też się widzimy i rozmawiamy ze sobą. Razem wychodzimy do kawiarni i do pizzerii, no i spotykamy się ze znajomymi (W-8).

Uczestniczki badania twierdzą, że kontakty z rodzeństwem są dla nich bardzo ważne, ponieważ umożliwiają spędzanie wolnego czasu. Kategorię tę charakteryzują następujące wypowiedzi:

Mam bardzo dobre kontakty z siostrami. Wcześniej to razem mieszkałam z nimi, pomagały mi i mówiły, jak co robić. Teraz, jak już z nimi nie mieszkam, to razem spędzamy święta, no i czasem po pracy spotykamy się gdzieś na mieście czy w parku, ale to nie tak często jak kiedyś. Najczęściej rozmawiamy przez telefon i też jest trochę śmiechu (W-3).

Z rodzeństwem mam bardzo dobre kontakty. Spotykamy się, jak mamy wolny czas, jak są święta, jak mamy wolne weekendy, to gdzieś na działce (W-4).

Mam bardzo dobre kontakty z jednym bratem. Czasem, jak wolne mamy, to się widzimy, bo on daleko mieszka. Jeździłam wcześniej do brata na wakacje, a czasem też bez wakacji, ale teraz są dzieci i mam inne rzeczy na głowie. Często rozmawiamy sobie przez telefon (W-3).

Rozmówczynie w swoich wypowiedziach zaznaczają, że kontakty z rodzeństwem uległy ograniczeniu z powodu usamodzielnienia się oraz zmiany miejsca zamieszkania. Kontakty badanych kobiet z rodzeństwem sprowadzają się do okazjonalnych spotkań podczas świąt, biesiadowania na działce oraz rozmów przez telefon. Badane kobiety pozytywnie wypowiadają się o swoim rodzeństwie i ukazują je jako towarzyszy okazjonalnych spotkań.

Usamodzielnienie się kobiet uczestniczących w badaniu spowodowało ograniczenie kontaktów z rodzeństwem z powodu zamieszkania w innej miejscowości, poświęcania uwagi własnej rodzinie czy też koncentracji na pracy zawodowej. Sytuację tę reprezentuje kategoria *relacje ograniczające się do kontaktów przez telefon*.

Dobre mam kontakty z moim rodzeństwem. Trochę ich mam, siostry i braci mam. Spotykamy się czasami, ale to nie tak, że każdego dnia. Kiedyś to często się widzieliśmy i gadaliśmy, a ja teraz mam swoje życie, układam je sobie po swojemu. Teraz każdy z braci i sióstr ma swoje życie. Nie powiem, że jest źle między nami, ale nie mamy częstych kontaktów. Jesteśmy jak tacy znajomi, znamy się, ale nie widzimy. Rzadko ich spotykam. Czasem rozmawiamy przez telefon o takich różnych rzeczach, jak tam u nich, co słychać (W-5).

Ja dużo pracuję, nie ma czasu, aby ciągle się spotykać (W-10).

Z bratem to mam dobre kontakty, ale rzadko teraz się widzimy. On mieszka daleko i pracuje, to czasu nie ma za bardzo. Ja też pracuję i mieszkam z partnerem, to z nim rozmawiam. Czasem pogadam z bratem przez komórkę (W-6).

Wypowiedzi rozmówczyń nie stanowią powodu do niepokoju. Świadczą o tym, że badane kobiety z lekką niepełnosprawnością intelektualną doświadczają przemian społeczno-kulturowych związanych z osłabieniem się więzi rodzinnych w związku z szybkim tempem życia, pracą zawodową, dużą odległością od miejsca zamieszkania brata lub siostry oraz koncentracją na sprawach osobistych.

Dyskusja wyników badań

Analiza i interpretacja wypowiedzi kobiet biorących udział w badaniu pozwoliły na wyodrębnienie kategorii, na podstawie których można wnioskować o społecznej inkluzji kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną w strefie interpersonalnej (rysunek 1). Kategorie dotyczące relacji intymnych świadczą o tym, że funkcjonują one w związku formalnym lub nieformalnym oraz gromadzą w tym zakresie satysfakcjonujące doświadczenia. Rozmówczynie, bez względu na rodzaj związku, podkreślają znaczenie samodzielnego mieszkania z życiowym partnerem i wspólnego decydowania o sprawach rodziny oraz gospodarstwa domowego. Istnieją doniesienia, że kobiety z niepełnosprawnością intelektualną są odbierane jako dobre kandydatki na życiowe partnerki, ponieważ doceniają domową atmosferę oraz chcą się realizować w roli żony i gospodyni domowej (Nowak-Lipińska, 2003; Karpińska, 2017). Badane kobiety

dzięki związkowi intymnemu miały możliwość zaspokajania swoich potrzeb, a także realizowania się w rolach społecznych odpowiadających dorosłości jako etapowi życia (Canevello, Crocker, 2010; Ćwirynkało, 2018, 2020).

Rysunek 1. Mapa przejawów inkluzji społecznej kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną w sfery interpersonalnej. *Źródło:* Opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Można domniemywać, że bycie w związku z małżonkiem lub życiowym partnerem wzmacnia u badanych kobiet przede wszystkim poczucie normalności, dzięki któremu wtapiają się w społeczność lokalną i nie są odbierane jako inne, niepełnosprawne, upośledzone (Obuchowska, 1996; Gajdzica, 2017). Uzyskane wyniki badań potwierdzają ustalenia, że bycie w związku partnerskim, podobnie jak związku małżeńskim, stanowi fundament budowania relacji interpersonalnych z innymi ludźmi i sprzyja inkluzji w innych obszarach funkcjonowania (Uusiautti, Määttä, Mattila, 2017; McCarthy i in., 2022). W wypowiedziach badanych kobiet zaznaczył się wątek związku małżeńskiego lub partnerskiego, który otwierał je na kontakty z innymi ludźmi w społeczności lokalnej. Badania nie dają odpowiedzi na pytanie, co znajduje się u podstaw satysfakcjonujących związków intymnych rozmówczyń, a co wywołuje pewien niedosyt. Z badań innych autorów wynika, że wiele kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną doświadcza trudności w znalezieniu partnera i stworzenia z nim stabilnego związku (Zawiślak, 2003; Kirenko, Laba-Hornecka, 2018; Bąbka, 2020).

Mocne więzi, zbudowane w dzieciństwie zarówno z matką, jak i z ojcem, a także doświadczanie z ich strony wsparcia znajdują wyraz w dobrych relacjach w dorosłym

życiu usamodzielnionych kobiet. Sposób, w jaki rodzice traktują swoje dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną we wcześniejszych latach życia, wpływa na ich przygotowanie do dorosłości, w tym na samodzielność, zaradność, a także pełnienie różnych ról społecznych (Ćwirynkało i in., 2015; Hazarika i in., 2017). Warto zaznaczyć, że relacje kobiet z rodzicami pełnią funkcję więziotwórczą oraz wspierającą (Borkowski, 2003). Alkoholizm w rodzinie, brak akceptacji oraz wsparcia na różnych etapach życia skutkują zaś trudnymi relacjami z rodzicami badanych kobiet. Rozmówczynie nie znalazły w rodzinie wsparcia, co spowodowało zerwanie więzi w dorosłym życiu. Przygotowanie przez rodziców swoich dzieci z niepełnosprawnością intelektualną do dorosłego i niezależnego życia nie jest łatwe i nie wszystkim się to udaje. Bywa, że rodzice w trosce o swoje dorosłe dzieci z niepełnosprawnością decydują się na wspólne zamieszkiwanie z nimi, co ogranicza szanse znalezienia partnera i bycia z nim w związku czy podjęcia pracy zawodowej (Marciniak-Madejska, 2016; Ramik-Mażewska, 2018; Bąbka, 2020). Zdarza się, że rodzice w imię źle pojmowanej troski stosują względem dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną nadmierną kontrolę, a także przemoc psychiczną i materialną (Myśliwczyk, 2019).

Można się zastanawiać, gdzie zatem szukać czynników sprzyjających wejściu przez badane kobiety w związki małżeńskie oraz posiadaniu rodziny. Niektóre z rozmówczyń podkreślały znaczenie wsparcia otrzymanego od nauczycieli w szkole, a także od rodziców małżonków oraz partnerów. Wynika z tego, że odrzucenie, niekonsekwencja, nadmierne wymagania czy też brak zainteresowania dzieckiem z niepełnosprawnością intelektualną ze strony rodziców nie determinują dorosłego życia kobiet z lekką niepełnosprawnością intelektualną, lecz znajdują wyraz w nieprawidłowych lub zerwanych więziach.

Wypowiedzi uczestniczek badania świadczą o tym, że z rodzeństwem łączą je silne więzi. Kategoria *relacje przyjacielsko-lojalnościowe z rodzeństwem* potwierdza ustalenia innych badaczy, że starszy brat lub siostra może mieć pozytywny wpływ na rozwój i funkcjonowanie rodzeństwa z ograniczeniami intelektualnymi, a także być modelem nawiązywania kontaktów społecznych oraz wzorem dorosłego i niezależnego życia (Begum, Blacher, 2011; Zawisłak, 2011; Chase, McGill, 2019). Wypowiedzi kobiet potwierdzają istnienie szczególnej więzi pomiędzy siostrami, wzajemnego zrozumienia i serdeczności (Begum, Blacher, 2011; Myśliwczyk, 2022). Warto podkreślić, że poszerzają one także przestrzeń swojej towarzyskiej aktywności o takie miejsca użyteczności publicznej, jak pizzerie, kawiarnie, a także – dzięki rodzeństwu – nawiązują nowe znajomości, co niewątpliwie wiąże się z funkcją poznawczą relacji społecznych oraz budowaniem inkluzyjnego kapitału społecznego (Borkowski, 2003; Putnam, 2008). Kategorie *relacje sprzyjające spędzaniu wspólnie czasu wolnego* oraz *relacje ograniczające się do kontaktów przez telefon* świadczą o tym, że choć kontakty badanych kobiet z rodzeństwem są rzadkie, to jednak sprzyjają zaspokajaniu potrzeby

społecznej związanej z przynależnością do rodzinnego klanu, odczuwaniem wspólnoty, co wiąże się z funkcją kategoryzacyjną i więziotwórczą (Borkowski, 2003). Rozmowy, spędzanie wolnego czasu, żartowanie, a także przekonanie, że można liczyć na wsparcie rodzeństwa sprzyjały dobremu samopoczuciu i zdrowiu psychicznemu badanych kobiet (Lin, 2004; Sztompka, 2016). Istnieją dowody na to, że niedobór interakcji interpersonalnych niekorzystnie wpływa na rozwój emocjonalno-społeczny i kondycję psychofizyczną jednostek z ograniczeniami umysłowymi (Saarinen i in., 2016). Z badań innych autorów wyłania się obraz samotności dorosłych kobiet z niepełnosprawnością intelektualną (Marciniak-Madejska, 2016; Ramik-Mażewska, 2018).

Badane kobiety nie traktują siebie jako osób z niepełnosprawnością intelektualną, lecz jako pełnoprawnych członków lokalnej społeczności. Rozmówczynie ukończyły zawodową szkołę ogólnodostępną, co uchroniło je przed skutkiem stygmatu szkoły specjalnej. O stwierdzonej w okresie obowiązkowego szkolnego niepełnosprawności intelektualnej wiedziała tylko najbliższa rodzina, co stanowiło zasób chroniący przed przypisywaniem im etykiety dewianta oraz społeczną izolacją (Ditchman i in., 2013). Dla rozmówczyń kluczowe jest samodzielne i niezależne funkcjonowanie w dorosłości, a także przekonanie o wsparciu ze strony rodziców czy rodzeństwa wtedy, kiedy zajdzie taka konieczność w procesie poszerzania stref społecznej uczestnictwa, co należy uznać za znaczący rodzinny zasób społecznej inkluzji.

Zakończenie

Uzyskane wyniki badań potwierdzają stanowisko rozpowszechnione w literaturze przedmiotu na temat osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną jako wtapiających się w społeczeństwo do tego stopnia, że nie są odbierane jako inne, niepełnosprawne, upośledzone (Obuchowska, 1996; Gajdzica, 2017). Badane kobiety z lekką niepełnosprawnością intelektualną funkcjonują w intymnych relacjach małżeńskich oraz kohabitacyjnych. Odnotowano dwa typy relacji interpersonalnych z rodzicami. Jeden charakteryzuje się partnerstwem, poszanowaniem podmiotowości rodziców oraz ich dorosłych dzieci. Drugi dotyczy trudnych relacji z rodzicami, będących wynikiem zaniedbań oraz braku wsparcia we wcześniejszych okresach życia badanych kobiet. Badane kobiety z rodzeństwem łączy zaś więziotwórcza funkcja, a różni – częstotliwość spotkań oraz ich bezpośredni lub pośredni charakter.

Opisane wyniki badań nie są wolne od ograniczeń. Badaniami objęto niewielką liczbę kobiet charakteryzujących się takimi możliwościami poznawczymi, które umożliwiły im ukończenie ogólnodostępnej szkoły zawodowej oraz prowadzenie normalnego funkcjonowania nieodbiegającego od życia osób pełnosprawnych. Uczestnictwo w badaniach kobiet o mniejszych możliwościach poznawczych i społecznych dałoby

zupełnie inny obraz ich społecznej inkluzji w strefie interpersonalnej. W zrealizowanych badaniach warto byłoby w większym stopniu ukierunkować rozmówczyńnię na ukazanie znaczenia, jakie nadają relacjom z małżonkami, partnerami, rodzicami i rodzeństwem.

Bibliografia

- Adler, R. B., Rosenfeld, L. B., Proctor, R. F. (2011). *Relacje interpersonalne: Proces porozumiewania się*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Argyle, M. (2002). *Psychologia stosunków międzyludzkich*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bartnikowska, U., Chyła, A., Ćwirynkało, K. (2014). Kobiety z niepełnosprawnością intelektualną w roli matki – perspektywa zagrożeń. *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej*, 13, 40–53.
- Bąbka, J. (2020). Style życia jako kategorie opisu realizacji zadań rozwojowych przez dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną. *Wychowanie w Rodzinie*, 22(1), 205–226. DOI: 10.34616/wwr.2020.1.205.226.
- Begum, G., Blacher, J. (2011). The sibling relationship of adolescents with and without intellectual disabilities [Relacje rodzeństwa młodzieży bez niepełnosprawności intelektualnej i z nią]. *Journal Research in Developmental Disabilities*, 32(5), 1580–1588. DOI: 10.1016/j.ridd.2011.01.056.
- Borkowski, J. (2003). *Podstawy psychologii społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Elipsa.
- Broda-Wysocki, P. (2012). *Wykluczenie i inkluzja społeczna: Paradygmaty i próby definicji*. Warszawa: Wydawnictwo IPiSS.
- Canevello, A., Crocker, J. (2010). Creating good relationships: Responsiveness, relationship quality, and interpersonal goals [Tworzenie dobrych relacji: Szybkość reakcji, jakość relacji i cele interpersonalne]. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99(1), 78–106. DOI: 10.1037/a0018186.
- Chase, J., McGill, P. (2019). The sibling's perspective: Experiences of having a brother or sister with an intellectual disability and behaviour described as challenging [Perspektywa rodzeństwa: Doświadczenia związane z posiadaniem brata lub siostry z niepełnosprawnością intelektualną]. *Tizard Learning Disability Review*, 24(3), 138–146. DOI: 10.1108/TLDR-11-2018-0032.
- Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital [Kapitał społeczny w kreowaniu kapitału ludzkiego]. *The American Journal of Sociology*, 94, 95–120.
- Commission of the European Communities. (2000). *Social Policy Agenda: Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions* [Agenda polityki społecznej: Komunikat Komisji do Rady Parlamentu Europejskiego, Komitetu

- Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów]. Pobrane z: <https://eur-lex.europa.eu/procedure/EN/157362>.
- Ćwirynkało, K., Włodarczyk-Dudka, M., Arciszewska, A. (2015). Postawy rodziców wobec dzieci z orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego. *Przegląd Badań Edukacyjnych*, 21(2), 35–58. DOI: 10.12775/PBE.2015.047.
- Ćwirynkało, K. (2018). Kobiecość z perspektywy kobiet z niepełnosprawnością intelektualną – raport z badań fokusowych. *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej*, 32, 293–303. DOI: 10.4467/25439561.NP.18.073.10473.
- Ćwirynkało, K. (2020). Realizowanie się w rolach przez kobiety z niepełnosprawnością intelektualną: Raport z badań fokusowych. *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej*, 38, 155–169.
- Ćwirynkało, K. (2021). Niepełnosprawność intelektualna mężczyzn jako cecha niedostrzegana, nieistotna, negowana lub nadawana przez innych – perspektywa partnerek. *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej*, 41, 182–197.
- Ditchman, N., Werner, S., Kosyluk, K., Jones, N., Elg, B., Corrigan, P. W. (2013). Stigma and intellectual disability: Potential application of mental illness research [Piętno i niepełnosprawność intelektualna: Potencjalne zastosowanie badań nad chorobami psychicznymi]. *Rehabilitation Psychology*, 58(2), 206–216. DOI: 10.1037/a0032466.
- Gajdzica, Z. (2004). Status rodzinny i zawodowy osób z lekkim upośledzeniem umysłowym na tle zmiany społecznej. W: Z. Janiszewska-Nieścioruk (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną: Wybrane problemy społecznego funkcjonowania oraz rehabilitacji osób z niepełnosprawnością intelektualną* (t. 2, ss. 37–48). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Gajdzica, Z. (2017). Dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim. W: M. Bełza, Z. Gajdzica, D. Prysak (red.), *(Nie)łatwe drogi wchodzenia w dorosłość przez osoby z niepełnosprawnością* (ss. 91–150). Cieszyn: Wydawnictwo Arka.
- Gilmore, L., Cuskelly, M. (2014). Vulnerability to loneliness in people with intellectual disability: An explanatory model [Osamotnienie u osób z niepełnosprawnością intelektualną: Model wyjaśniający]. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 11(3), 192–199. DOI: 10.1111/jppi.12089.
- Grütz, M. (2007). Trzy historie o miłości rehabilitującej: Partnerstwo, małżeństwo i rodzicielstwo w życiu niepełnosprawnych intelektualnie mieszkańców domu pomocy społecznej. W: Cz. Kosakowski, A. Krause, A. Żyta (red.), *Osoba z niepełnosprawnością w systemie rehabilitacji, edukacji i wsparcia społecznego* (ss. 411–418). Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Havighurst, R. J. (1982). *Developmental tasks and education* [Zadania rozwojowe i edukacja]. New York–London: Longman.

- Hazarika, M., Das, S., Choudhury, S. (2017). Parents' attitude towards children and adolescents with intellectual developmental disorder [Postawa rodziców wobec dzieci z zaburzeniami intelektualnymi]. *International Journal of Child Development and Mental Health*, 5(1), 11–21.
- Jerg, J. (2013). Inklusion von anfang an: Entgrenzungen als herausforderung für eine inklusive gestaltung von kindertagesstätten [Inkluzja społeczna od początku: Przełamywanie granic jako wyzwanie dla włączającego projektowania ośrodków dziennej opieki]. *Frühe Kindheit*, 2(10). Pobrane z: <https://liga-kind.de/fk-210-jerg/>.
- Jurkiewicz, P. (2017). *Rodzeństwo osób z niepełnosprawnością intelektualną w drodze od osamotnienia do zaradności, zrozumienia i samodzielności*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Karpińska, A. (2017). Pełnienie ról małżeńskich i rodzicielskich przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną w Polsce: Przegląd wybranych badań. W: J. Leśny, B. H. Chojnicki, M. Panfil, J. Nyćkowiak (red.), *Badania i rozwój młodych naukowców w Polsce: Rodzina, dzieci i młodzież* (ss. 72–78). Poznań: Wydawnictwo Młodzi Naukowcy.
- Kirenko, J., Łaba-Hornecka, A. (2018). *Niepełnosprawność intelektualna – wyuczona bezradność: Uwarunkowania*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Krause, A., Żyta, A., Nosarzewska, S. (2010). *Normalizacja środowiska społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną*. Toruń: Wydawnictwo Akapit.
- Krzemińska, D., Lindyberg, I. (2012). *Wokół dorosłości z niepełnosprawnością intelektualną: Teksty rozproszone*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Lehto, E. (2021). *The right to love: The evolution of relationship related rights of sexual minorities under the European Convention on Human Rights* [Prawo do miłości: Ewolucja praw mniejszości seksualnych w związkach w ramach Europejskiej Konwencji Praw Człowieka]. Pobrane z: https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/331164/Lehto_Enni_tutkielma_2021.pdf?sequence=2.
- Lin, N. (2004). *Social capital: A theory of social structure and action* [Kapitał społeczny: Teoria struktury i działania społecznego]. Cambridge: Cambridge University.
- MacLeod, S. (2017). *Bowlby's attachment theory* [Załącznik do teorii Bowlby'ego]. Pobrane z: <https://www.simplypsychology.org/bowlby.html>.
- Marciniak-Madejska, N. (2016). *Obiektywna i subiektywna jakość życia dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną zamieszkujących województwo wielkopolskie: Uwarunkowania środowiskowe oraz poziom wsparcia realizatorów polityki społecznej*. Poznań: Obserwatorium Integracji Społecznej.
- Marton, F. (1981). Phenomenography – describing conceptions of the word around us. *Instructional Science*, 10, 177–200.
- Marton, F., Booth, S. (1997). *Learning and awareness*. Mahwah–Nowy Jork: Lawrence Erlbaum Associates.

- McCarthy, M., Bates, C., Elson, N., Hunt, S., Milne-Skillman, K., Forrester-Jones, R. (2022). Love makes me feel good inside and my heart is fixed: What adults with intellectual disabilities have to say about love and relationships [Miłość sprawia, że czuję się dobrze w środku, a moje serce jest naprawione: Co dorośli z niepełnosprawnością intelektualną mają do powiedzenia na temat miłości i związków]. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 35(4), 955–965. DOI: 10.1111/jar.12893.
- Myśliwczyk, I. (2017). Dorosłe osoby z niepełnosprawnością intelektualną – (nie)możliwe zmiany w ich sytuacji rodzinnej. *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej*, 25, 70–80. DOI: 10.4467/25439561.NP.17.004.8080.
- Myśliwczyk, I. (2019). Relacje dorosłych niepełnosprawnych intelektualnie ze znaczącym Innym – perspektywa biograficzna. *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej*, 35, 6–17. DOI: 10.4467/25439561.NP.19.032.12275.
- Myśliwczyk, I. (2022). Doświadczenie relacji z rodzeństwem z niepełnosprawnością w rekonstrukcjach biograficznych. *Niepełnosprawność i Rehabilitacja*, 2, 6–17.
- Nowak-Lipińska, K. (2003). Psychospołeczne aspekty małżeństw osób niepełnosprawnych intelektualnie z pełnosprawnymi. W: K. D. Rzedzicka, A. Kobylańska (red.), *Dorosłość, niepełnosprawność, czas współczesny: Na pograniczach pedagogiki specjalnej* (ss. 165–175). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Obuchowska, I. (1996). Dzieci upośledzone umysłowo w stopniu lekkim. W: I. Obuchowska *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie* (ss. 199–238). Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Pająk, K. (2014). Samotność u osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną. W: G. Guńia, D. Baraniewicz (red.), *Teoria i praktyka oddziaływań profilaktyczno-wspierających rozwój osób z niepełnosprawnością* (ss. 153–165). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Parchomiuk, M. (2015). Dorosłość osób z upośledzeniem umysłowym – wybrane aspekty. *Niepełnosprawność i Rehabilitacja*, 4, 3–19.
- Pietkiewicz, I., Smith, J. A. (2012). Praktyczny przewodnik interpretacyjnej analizy fenomenologicznej w badaniach jakościowych w psychologii. *Czasopismo Psychologiczne*, 2(18), 361–369.
- Putnam, R. D. (2008). *Samotna gra w kręgle: Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Ramik-Mażewska, I. (2018). *Style życia kobiet z niepełnosprawnością intelektualną: Studium socjopedagogiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe FREL.
- Saarinen, M. K., Jahnukainen, M. T., Pirttimaa, R. A. (2016). The social networks of people with intellectual disabilities during the on-campus supported adult education programme [Sieci społecznościowe osób z niepełnosprawnością intelektualną podczas programu wspierania edukacji dorosłych na terenie kampusu]. *Journal of Education and Learning*, 2(5), 302–317. DOI: 10.5539/jel.v5n2p302.

- Sassler, S. (2010). Partnering across the life course: Sex, relationships, and mate selection [Partnerstwo przez całe życie: Płeć, relacje i wybór partnera]. *NIH Public Access Author Manuscript*, 72(3), 557–575. DOI: 10.1111/j.1741-3737.2010.00718.x.
- Silver, H. (2015). The contexts of social inclusion [Konteksty inkluzji społecznej]. *United Nations Department of Economic and Social Affairs DESA Working Paper*, 144. Pobrane z: <https://ssrn.com/abstract=2879940>.
- Simplican, S. C., Leader, G., Kosciulek, J., Leahy, M. (2015). Defining social inclusion of people with intellectual and developmental disabilities: An ecological model of social networks and community participation [Definiowanie włączenia społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną i rozwojową: Ekologiczny model sieci społecznych i uczestnictwa w społeczności]. *Research in Developmental Disabilities*, 38, 18–29. DOI: 10.1016/j.ridd.2014.10.008.
- Speck, O. (2015). *Osoby z niepełnosprawnością intelektualną: Podręcznik dla celów wychowawczych i edukacyjnych*. Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia Universalis.
- Stelter, Ż. (2010). Młodzi dorośli z niepełnosprawnością intelektualną: Kontekst społeczny. W: A. I. Brzezińska, R. Kaczan, K. Smoczyńska (red.), *Diagnoza potrzeb i modele pomocy dla osób z ograniczeniami sprawności* (ss. 130–142). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Szkudlarek, T. (1997). Poststrukturalizm a metodologia pedagogiki. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Socjologia Wychowania*, 13(317), 167–199.
- Sztompka, P. (2016). *Kapitał społeczny: Teoria przestrzeni międzyludzkiej*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Uusiautti, S., Määttä, K., J. Mattila, J. (2017). How do people with intellectual disability describe the experience of falling in love? [Jak osoby z niepełnosprawnością intelektualną opisują doświadczenie zakochania?]. *The International Journal of Emotional Education*, 9(1), 71–84.
- Zambrino, N., Hedderich, I. (2021). Family members of adults with intellectual disability living in residential settings: Roles and collaboration with professionals: A review of the literature [Członkowie rodziny osób z niepełnosprawnością intelektualną mieszkający w placówkach usamodzielnienia: Role i współpraca ze specjalistami: Przegląd literatury]. *The Journal of Health Care Organization, Provision and Financing*, 58, 1–13. DOI: 10.1177/0046958021991.
- Zasępa, E. (2020). Dorosłość osoby z niepełnosprawnością intelektualną. W: E. Zasępa (red.), *Niepełnosprawność intelektualna: Poznawanie i wspieranie* (ss. 143–151). Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Zawiślak, A. (2003). Zawieranie związków małżeńskich przez osoby z lekkim upośledzeniem umysłowym na przykładzie absolwentów szkół zawodowych specjalnych. W: Z. Janiszewska-Nieścioruk (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną*

- ną: Wybrane problemy osobowości rodzin i edukacji osób z niepełnosprawnością intelektualną* (t. 1, ss. 165–172). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Zawiślak, A. (2011). *Jakość życia dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Ziemen, K. (2012). *Inklusion* [Inkluzja]. Pobrane z: http://www.inklusion-lexikon.de/Inklusion_Ziemen.pdf.
- Żółkowska, T. (2004). *Wyrównywanie szans społecznych osób z niepełnosprawnością intelektualną: Uwarunkowania i obszary*. Szczecin: Oficyna In Plus.
- Żółkowska, T. (2017). From communication to humanization of disabled person. *Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej*, 16, 245–255. DOI: 10.14746/ikps.2017.16.14.